

INDUSTRI- ENS ALDER- DOMSFOR- SØRGELSES- KASSER CA. 1870–75

Af Finn Andersen

Fast job og god indtægt er i dag en væsentlig betydning for, at den enkelte borger kan opnå et økonomisk supplement til alderdommen. I udviklingen ligger imidlertid også faren for, at der graves dybere kløfter mellem danskerne. I forsøget på at afhjælpe det fortsat voksende antal ældre medborgeres problemer har kendskabet til tidligere gjorde erfaringer indenfor aldersforsørgelsen fået sin aktuelle berettigelse. Forskningen omkring den tidlige aldersforsorg¹ har imidlertid fokuseret meget på initiativer og diskussioner inden for lovgivningsmagten og centraladministrationen² Modsat har interessen været minimal for de mere privatoprettede – og decentrale foreningsinitiativer, der opstod i årtierne op til vor første aldersunderstøttelseslovs ikrafttræden 9. april 1891.

På langt sigt er det således hensigten at få skabt opmærksomhed omkring de danske aldersforsørgelseskassers arbejde i by og på land. Det vil bl.a. også sige de iværksatte forsøg på nogle af datidens vigtigste industrivirk-somheder. Artiklen sætter derfor fokus på sammenfaldet mellem den socialistiske bevægelses fremgang herhjemme først i 1870erne og det voksende sociale tiltag, der fandt sted hos nogle af landets mest indflydelsesrige industriere og aktieselskaber.³

Der påbegyndtes et ret omfattende græsrodsarbejde inden for aldersforsorgen, og hermed var flere årtiers erfaringer til rådighed, da socialloven blev vedtaget i 1891.

Det ville være ønskeligt, om aldersforsørgelseskassernes virke i højere grad end hidtil måtte blive inddraget ved kommende forskningsopgaver over de ældres forhold i 1800-tallet.⁴

Individualismen, liberalismen ca. 1850 – 70

Etableringerne fandt sted omkring skillelinjen mellem det isolerede agrarsamfund og industrialiseringsprocessen, hvorunder – kort sagt – formuer koncentrerede sig, mens almissenydernes antal steg. En omfattende social omstrukturering baseret på (hjælp til) selvhjælpstanken var imidlertid undervejs, samtidig med at den socialistiske bevægelse var i fremgang.

Et udbredt ønske blandt den bedrestillede del af befolkningen var at få bremsede de stigende fattigudgifter og forhindre, at endnu flere ellers socialt velfungerende mennesker skulle ende som almissenydere. Alene i 1867 skønnes godt 25 % af alle københavnere at have været afhængige af det offentlige fattigvæsen.⁵ Desuden bredte ønsket sig om at sikre en fast, dygtig og tilfreds arbejderstand, som ville være afvisende overfor en truende, udgiftskrævende socialisme. Med i de socialistiske tanker fulgte også kravet om den direkte statshjælp til aldersforsørgelse, samt ge-

Lavens Alderdomsunderstøttelse.
(I København.)

I. Friløbige.			
Løbe-Nr.	Stiftelses Navn.	Stiftelses- aarsl.	Antal af Ledigheder.
1	Alders Tross (Oppl. af Høvedstøttelsen)	1803	48
2	De gamle Høvedstøttelses Stiftelse .	1803	66
3	Qvæmestøttelsen	1804	9
4	Carverestøttelsen	1804	14
5	Høvedstøttelsen	1808	32
6	Mærkedøttelsen	1809	49
7	Hjælpestøttelsen	1809	72
8	Skovgaardstøttelsen	1808	21
9	Skovgaardstøttelsen	1808	21
10	Spædbarnstøttelsen	1808	27
11	Skrædderstøttelsen	1801	42
12	Bygherrestøttelsen	1800	8
13	Sædlerstøttelsen	1807	50
14	Tømrerstøttelsen	1801	30
15	Udskærerstøttelsen	1805	30
16	Værktøjestøttelsen	1806	36
Til sammen . . .			527

Anm. Hertil kommer endnu (Børstøttelse) med 33 Ledig-
heder; den er 1807 opst. af Københavns Politibureau for
gule værdige Interesser og dens Børn.

**II. De af Lavens stiftede Legater, hvis Hæfter uddøles
i særlige Partier paa 10 & 30 Rd.**

Løbe-Nr.	Legatets Navn.	Den samlede
1	Bogværkernes Legat	640 Rd.
2	Hjælperstøttelsen	400 —
3	Færdighedsstøttelsen	120 —
4	Høvedstøttelsen	1200 —
5	Sædlerstøttelsen	400 —
6	Sæl-, Flig- og Kompaniagerstøttelsen	500 —
7	Tømrerstøttelsen	2000 —
Til sammen . . .		4460 Rd.

nerelle lønforhøjelser som kompensation mod stærke prisstigninger.

Den gryende industrialisering herhjemme skabte sine mærkbare ændringer i samfundets struktur, og lovgivningsmagten havde måttet opstille nye rammer for det økonomiske liv, hvilke indebar både et friere økonomisk samkvem med udlandet og arbejdskraftens frie bevægelighed. Men mange håndværksarbejdere havde med den deraf følgende ophævelse af lavsvæsenet mistet et hidtidigt vigtigt socialt sikkerhedsnet – også når det gjaldt en hjælp til alderdommen.

**III. De af de gamle Svendtlad, der endnu udbetale
Alderdomsforsørgelse.**

Løbe-Nr.	Kassens Navn.	I 1864 er ind- udbetalt:
1	Bækkesønderens Bøddelkasse	28 Rd.
2	Færdighedsstøttelsen	140 —
3	Hjæl- og Hæderstøttelsen	30 —
4	Mærkedøttelsen	300 —
5	Sædlerstøttelsen	10 —
6	Typografernes forenede Hjælpekasse	1340 —
Til sammen . . .		1838 Rd.

*Lavens alderdomsunderstøttelse
(I København)*

Aftægt var en hjælp for de bedre stillede ældre på landet, men i byerne måtte alderdommen sikres på anden måde. Fra gammel tid fungerede byernes håndværkslav som faglige foreninger, men de var også syge-, begravelses- og hjælpekasser for deres ældre medlemmer. I forbindelse med finansminister C.N.Davids udskrevne idekonkurrence i 1865 – i forsøget på at afhjælpe den tiltagende sociale nød – blev følgende optælling offentliggjort over de københavnske lavs alderdomsforsørgelse.
Kilde: Paril Burmeister, *Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser*, 1867, s. 97 – 98.

Inspirationskilder

I årene efter Næringslovens indførelse i 1862 forsøgte flere lav at videreføre støtten til uarbejdsdygtige medlemmer, men da lavene alene var henviste til egne kræfter, mislykkedes bestræbelserne. Enkelte københavnske lav havde imidlertid gennem opsårede midler bygget friboliger, stiftet legater eller fortsat deres uddelinger af mindre pengeydelse til de ældre medlemmer. Muligheden for ad denne vej at indhøste hjemlige erfaringer til de kommende virksomhedskassers etableringer gennem årene 1870 – 75 var således tilstede. In-

Lavtlønnede hæver pensionen i utide

Unge og midaldrende med en lille indkomst indkasserer pengene fra deres pensionsordninger, før de bliver gamle

Af Jan Dubrovskan

Det er især yngre og midaldrende danskere med en lav indkomst, der bruger lys af deres skattebegunstigede pensionsordninger, inden de bliver gamle.

63 procent af dem, der vælger at hæve pensionen i utide, har en indkomst på under 200.000 kroner, hvorimod kun en procent tjener mere end en halv million.

Det oplyser skatteminister Carsten Koch (S) i et svar til Folketingets skatteudvalg, som havde udbetalt og uerstattede oplysninger om forholdene på området.

Skatteministerens medarbejdere har baseret deres svar på 1992-oplysninger, som er de senest tilgængelige. Og

tallene viser, at i alt 22.700 danskere valgte at hække ud af deres pensionsordning og hæve pengene i løbet af det år.

Det er tilgyneladende især mændene, der har behov for en ekstra skilling. For 12.800 af dem, der sagde stop, var mænd, mens kun 9900 kvinder tog det samme skridt.

Carsten Kochs svar viser ligeledes, at næsten halvdelen - eller 48 procent - af alle, der ønsker at spandere deres pensionsordning på noget andet end deres alderspens, endda ikke har holdt 40-års fødselsdag. Den typiske person, der vælger at sige stop, er nemlig mellem 36 og 39 år.

SÅ GAMLE ER DE, DER OPHÆVER DERES PENSIONSORDNING I UTIDE:

I alt 22.700 hævede deres pension i utide på et år.

Aldersfordelingen var:
 Under 26 år: 4 procent
 26-39 år: 44 procent
 40-49 år: 32 procent
 50-54 år: 10 procent
 55-59 år: 5 procent
 Over 60 år: 5 procent

SÅ MEGET TJENER DE, DER OPHÆVER DERES PENSIONSORDNING I UTIDE:

Under 150.000 kr.: 40 procent
 Mellem 150 og 200.000 kr.: 23 procent
 Mellem 200 og 300.000 kr.: 29 procent
 Mellem 300 og 400.000 kr.: 5 procent
 Mellem 400 og 500.000 kr.: 2 procent
 Over 500.000 kr.: 1 procent

(Kilde: Skatteministeriet)

“Lavtlønnede hæver pensionen i utide” .

I dag – som i forrige århundrede – ligger der en udfordring i at få mindrebemidlede danske borgere overbevist om det fornuftige i en langsigtet pensionsordning.

Kilde: Aarhus Stiftstidende 29. 5. 1995.

spirationskilden var vigtig især nu, hvor tanken om at sikre den trygge alderdom var blevet en “hovedhjørnesten” i de sociale tiltag, efter at syge-, spare-begravelses – samt forskellige understøttelseskasser havde vundet en større udbredelse herhjemme. Det vil sige, at den brede forståelse for den akutte sygdom var etableret, mens det var en langt alvorligere udfordring at få specielt småkårsfolk med knappe økonomiske ressourcer overbevist om det fornuftige i en sådan langtidsinvestering.

Ønskedes der fra virksomhedernes side yderligere inspiration, kunne de blot rette blikket mod vore nabolande. Landretten i Preussen havde f.eks. allerede i 1794 gjort lavenes pligt til at sørge for deres syge og trængende arbejdere retlig bindende. I begyndelsen af 1800-tallet forandredes grundlaget for landets økonomiske forhold imidlertid så meget, at et edikt af 2. nov. 1810 ophævede lavstvungen.⁶ Således brød også her – årtier tidligere end herhjemme – for en stor del de ram-

mer sammen, indenfor hvilke de trængende arbejdere hidtil havde fundet deres understøttelse.

Nogle af de ældste tyske alderdomsforsørgelseskasser man kan påvise er bjergværksarbejdernes "Knappschaftscassen", men også senere oprettelser som alderdomsforeningen i Aachen og "Die Gegenseitigkeit" i Leipzig bør fremføres.⁷

Modsat i Tyskland var alderdomsforsørgelseskasser under statens garanti mere almindelige i England og Frankrig. Ikke mindst "Building Society"- og "Friendly Society" tankerne vandt gehør hos mange englændere.⁸

Hjemlige reaktioner – private og officielle

Godt inspireret af udviklingen ude i Europa bekendtgør selvhjælpsbevægelsens blad, *Arbejderen* i 1875, at man desværre endnu herhjemme med en vis frygt havde forbigået spørgsmålet om en alderdomsforsørgelse for arbejderne.⁹ 1. aug. samme år noteres imidlertid, at flere virksomheder allerede *havde* oprettet alderdomsforsørgelseskasser, idet det lyder "Selv om man udelukkende vil holde fast ved Alderdomsforsørgelsen, har man dog flere Steder ved mindre Fabriker indrettet saadanne".¹⁰

At ønsket om den trygge alderdom var blevet en "hovedhjørnesten" i tidens sociale tiltag bekræftes ved, at bladets læsere gentagne gange gøres opmærksom på, at også andre midler måtte kunne tages i anvendelse for at afhjælpe arbejderens akutte alderdomsproblemer – som tanken om en *overskudsdeling*. Denne havde i 1875 endnu ikke vundet indpas her i landet, og så vidt bladet vidste, var tanken ikke blevet afprøvet andre steder end på herregården "Dragsholm" i Odsherred, og navnlig var der intet som helst forsøg blevet gjort i fabrikkerne – som det f.x. var tilfældet i Bayern.¹¹

Også pastor Hans Chr.Sonnes anbefalinger til grundlæggelsen af hjemlige husholdningsforeninger blev rost. Baggrunden hentes fra Rochdalesammenslutningens resultater i Eng-

land, og Sonne lavede herefter sine udførlige udregninger i forsøget på at udbrede ideen om de kombinerede husholdningsforeninger og spare-, alderdomsanstalter.¹² Der blev foretaget flere forsøg som på Bornhom – i Nexø og umiddelbart nord herfor i landsbyen Aarsdale.

Den hjemlige udvikling med bl.a. det voksende antal almisseyndere resulterede i, at der i løbet af årene 1866-75 blev iværksat 3 større socialstatistiske undersøgelser:

"Den 2. Sygekassekommission", "Den store Fattigkommission" og "Arbejderkommissionen". Forsøget på at afhjælpe de ældres problemer indgik i alle disse kommissioners arbejde. På baggrund af tidens tendenser var det bl.a. "Arbejderkommissionen"s sigte at undersøge, om det burde være enhver arbejders *pligt* at bidrage til en alderdomsforsørgelseskasse, og om det burde *pålægges* enhver arbejdsgiver at yde tilskud i forhold til den udbetalte løn. At pålægge myndige personer tvang og formynderskab var dog endnu for meget i strid med "den borgerlige udvikling". Kun en moralsk tvang gennem den personlige påvirkning forekom at være legitim.

Alt i alt kan man omkring 1874 konstatere, at et alderdomsforsørgelsessystem viste sig at kunne indrettes på adskillige måder og kombinationer. Der kan blot nævnes: Frivillighed eller tvang i tilslutning som i finansiering, gennem kapitalopsparing, gennem individuel – eller arbejdsgiverfinansiering, betalt over generel beskatning, særbeskatning, betingelsesløse ydelser og ydelser på bestemte vilkår etc. eller ved hjælp af en "pay-as-you-go"-finansiering.¹³ Det vil sige, at de enkelte års udgifter umiddelbart blev finansieret gennem årets løbende indtægter. Der blev derfor ikke foretaget nogen fondsoopsparing.

Den socialpolitiske debat blev ikke mindst båret frem af skatteborgere, der ønskede besparelser. Hertil kom de udbredte omsorgstanke i forbindelse med krigen 1864. Den sociale indsats foregik bl.a. gennem et velgørenhedsarbejde, der også var til grund for en hidtil noget overset "hjælpevilje", hvis udgangspunkt var retfærdighedssans og medmenneskelighed fremfor økonomisk- og magtmæs-

1. *Mådehold.* Spis ikke indtil sløvhed. Drik ikke indtil opløftethed.
2. *Tavshed.* Tal kun om, hvad der kan gavne andre eller dig selv. Undgå ligegyldig konversation.
3. *Orden.* Lad alle dine ting have deres rette plads. Lad enhver del af din virksomhed få sin tid.
4. *Beslutsomhed.* Beslut at udføre, hvad du bør. Udfør uden undtagelse, hvad du beslutter.
5. *Sparsommelighed.* Hav ingen udgifter udover hvad der gavner andre eller dig selv, dvs lad intet gå til spilde.
6. *Arbejdsomhed.* Spild ingen tid. Vær altid beskæftiget med noget nyttigt. Skær alle unødvendige handlinger fra.
7. *Oprigtighed.* Gør intet skadeligt bedrag. Tænk uskyldigt og retfærdigt, og hvis du taler, så tal sandt.
8. *Retfærdighed.* Foruret ingen ved at gøre fortræd eller ved at undlade de velgerninger, som er din pligt.
9. *Selvbeherskelse.* Undgå ekstremer. Pas på med at tage dig forurettelser så nært, som de egentlig fortjener efter din mening.
10. *Renlighed.* Tolerer ingen urenhed på din krop, dit tøj eller i din bolig.
11. *Ro.* Lad dig ikke forstyrre af ligegyldigheder eller af almindelige eller uundgåelige hændelser.
12. *Kyskhed.* Brug sjældent kødelig omgang undtagen med henblik på helbredet eller afkommet - aldrig indtil sløvhed eller til skade for din egen eller andres sjælefred eller omdømme.
13. *Ydmyghed.* Efterlign Jesus og Sokrates.

Den Franklinske Livsstil

1700-tallets fordringer om et mådeholdent liv var en væsentlig baggrund for 1800-tallets liberale selvhjælpsbevægelses tanker. Ikke mindst den amerikanske præsident Benjamin Franklins (1706-90) 13 dyder afspejler sig tit i datidens litteratur. Dyderne fremtoner tidligere i både herrnhutternes og benediktinermunkenes leveregler med deres udgangspunkt i 1. Tim. 3: 8 ff. (Paulus formaner her menighedstjenerne om deres personlige arbejde og livsførelse).

I dag er dyderne bl.a. rammen for vore hjemlige diakoners levevis og arbejde – hvori en vigtig grundpille er omsorgen for de ældre.

Kilde Leif Moustén, *Identitet og udvikling*, 1990, s. 198. Finn Andersen: *Bær hverandres byrde...*, 1991, s. 219.

sig vinding.¹⁴ Godt inspireret af de religiøse og socialfilantropiske diskussioner udsprunget fra kredsen omkring enkedronning Caroline Amalie på Sorgenfri Slot.¹⁵ Der var således ved slutningen af 1860erne stiftet ikke så få alderdomsforsørgelseskasser i de godsdomi-

nerede områder øst for Storebælt.¹⁶ Det var bl.a. på den baggrund, at *Arbejderen* i 1875 kunne konstatere, at nu fulgte også industrien med i bestræbelserne på at opnå en lokal fungerende alderdomsforsorg.

Material søgning

I en forudgående undersøgelse over Danmarks efter sigende tidligst (1849) oprettede alderdomsforsørgelsekasse på Frijsenborgegnen,¹⁷ havde nedenstående 3 kildegrupper vist sig så givtige med oplysninger, at et landsdækkende projekt kunne påbegyndes. Det er dette projekt, der danner basis for denne artikel.¹⁸ Ved brugen af de nævnte kilder åbnedes der også op for en indledende registrering af industrikasserne 1870 – 75, inden materialesøgningen for alvor begyndte i de stedlige arkiver.

1. Datidens udgivelser til fremme af selvhjælpstanken.

Her skal særligt fremhæves den allerede omtalte udgivelse *Arbejderen* 1868 – 76, idet bladet fortløbende optog meddelelser om de kooperative foreningernes virke. Foreningsbeskrivelserne strækker sig fra de længere indlæg til blot notitser, men samlet giver de en pæn orientering omkring tidens oprettelser.

2. De udarbejdede amtsregistrarer fra

“Sammenslutningen af Lokalarkiver” (SLA). Arbejdet med de mange lokalarkiver afslørede imidlertid i flere tilfælde, at de opgivne registreringer ikke altid svarede til realiteterne. Dette gælder desværre en noteret alderdomsforsørgelsekasse på *Helsingør Jernskibs- og Maskinbyggeri*, for hvilken det ikke hidtil er lykket at finde materiale.¹⁹

3. Egns-, by- og industrihistoriske fremstillinger over de aktuelle købstæder og distrikter.

Som undersøgelserne skred frem i by og på land (- Sønderjylland) opsporede godt 70 initiativer, hvoraf de 13 er deciderede virksomhedskasser i byerne. Det eksisterende kilde-materiale herfra har kunnet give en god indsigt i kassernes daglige virke bl.a. via en gennemgang af målgrupper, tilslutning, administration, finansiering samt ikke mindst omkring pensionsbestemmelser og – størrelser. Men inden da gives en kort oversigt over de implicerede virksomheder.

Brancer, lokaliteter – yderligere inspirationskilder

Med industrialiseringen, landbrugets fremgang og hele infrastrukturens udbygning på grund af den øgede samhandel viste det sig ikke overraskende, at 6 af de 13 alderdomsforsørgelsekasser var etableret på *skibsværfterne, jernstøberierne og maskinfabrikkerne*.

Her følger de 6, hvis produktion hovedsagelig bestod af de stadig mere efterspurgte varer indenfor landbrugsmaskiner, bygnings-støbegods og transportmidler. (Paranteserne henviser til antal beskæftigede det pågældende år):²⁰

Burmeister & Wain, Kbh. (1872: 960), *J. G. A. Eickhoff, Kbh.* (1872: 113), *Møller & Jochumsen, Horsens* (1872: 100), *M. P. Allerup, Odense, N.A.Christensen, Nyk. M.* (1872: 60) og *Rasmus Møller, Fåborg* (1882: 10).

Den gren indenfor *tekstilindustrien* som i det her behandlede tidsrum kunne fremvise den kraftigste udvikling, teknisk som beskæftigelsesmæssigt, var tøjfabrikkerne, inkl. bomulds-væverierne. 2 af landets 5 største væverier lod sig repræsentere:

L. Bierfreund, Odense (1872: 101) og *Bloch & Andresen, Fredericia* (1872: 187).

Med hensyn til nærings – og nydelsesmiddelindustrien, henholdsvis:

Dampbrænderiet *H. Asmussen, Fåborg* (1882: 30), *Brdr. Erhard og Johan Frederiksens* sukkerfabrik “*Lolland*” (1874-75: ca. 100) og tobaksfabrikant *Søren W. Bruun, Kolding*.

Endelig fandtes oplysninger vedrørende den igangsatte alderdomsforsorg på:

Pianofortefabrikken: *Hornung & Møller, Kbh.* og stenhuggeriet: *Sonne & Sode, Nexø*.

Foruden hovedstaden er der tale om arbejdspladser i købstæder med et egentligt industrielt gennembrud 1855 – 72: Det er karakteristisk, at disse byer er beliggende ved de etablerede jernbaner og havne med den dermed lette adgang til råstoffer og markeder.

Årene 1870 -75 kendetegnes ved sin kraftige højkonjunktur, der bl.a. blev baseret på betydelige eksportprisstigninger med en gunstig handelsbalance til følge. Hertil kom en forøget og mangesidet indenlandsk efterspørgsel, der styrkede tendenserne: stordrift og produktionskoncentration. Overgangen fra den manufakturmæssige produktion til den fabriksmæssige produktion var gået ind i en afgørende fase, og Danmark havde først i 1870erne udviklet sig til en kreditorstat på trods af vældige investeringer.

Det var således blandt tidens kapitalstærke, ekspanderende virksomheder, at aldersforsørgelseskasserne blev grundlagt. Dette bekræfter opgørelser over maskinel kraft, antal ansatte og kapitaltilførslerne. Men at oprettelserne ikke kun fulgte blandt landets allerstørste branchevirksomheder viser interessen hos H. Asmussen og R. Møller i Fåborg med deres meget mindre antal medarbejdere. Lernes mulighed for inspiration til egne sociale initiativer har, som det tidligere er fremgået, været mange. Der var tale om lokale økonomisk, politisk og fagligt indflydelsesrige personer, tit med et forudgående engagement i selvhjælpsbevægelsen. Medlemskaber af by- og amtsråd samt borger- og industriforeninger har desuden (ganske som de store jordbesidderes samtidige meningsudvekslinger i "Det danske Landhusholdningsselskab") mere eller mindre kunnet ligge til grund for de enkelte kassers etableringer. Fritidens selskabelige sammenkomster i foreninger som "Patriotisk Selskab", "Odenseklubben" og "Polyhymnia" i Århus,²¹ samt mere familiemæssige bånd, som Sonnefamiliens,²² har ligeledes været mulige diskussions- og inspirationsfora. Bestemte man sig for en kasses oprettelse var det et kritikpunkt, at vedtægterne ofte udfærdiges, inden spørgsmålet om tilslutning og økonomi var sikret, hvorfor flere initiativer hurtigt strandede.²³ Hvordan man på den enkelte virksomhed håndterede situationen var imidlertid meget individuel.

Målgrupper, tilslutning – frivillighed og tvang

Ifølge eksisterende lovmaterialer var arbejderne naturligvis kassernes primære målgruppe.

Funktionærerne nævnes hos enkelte, hvori mod en kvindedomineret arbejdsplads som væveriet Bloch & Andresen markerer sin omsorg for disse, enkerne og evt. uforsørgede børn indtil konfirmationsalderen.

Specielt hvad angår ungdommen, så var der også dengang bred enighed om at få de unge interesseret i pensionsopsparingen, men initiativerne overfor lærlingene viste sig ikke desto mindre noget diffuse. Hvor optagelsen i Christensens aldersforsørgelseskasse var *frivillig* og gratis, var den modsat hos Møller & Jochumsen *tvungen*. Eickhoffs love markerede derimod gennem tiden et tydeligt holdningsskifte fra mulig deltagelse til afvisning af firmaets lærlinge.

Blot disse få eksempler fra "håndteringen" af de unges medlemskaber viser, at årtierne inden 1891-loven også blev præget af praktiske forsøg omkring de enkelte målgrupper. Dette skete med henblik på etableringen af en lokal aldersforsorg, hvori *frivilligheden* contra *tvungen* udgjorde "polerne" i tilslutningsbetingelserne. På arbejdspladserne optrådte der naturligvis delte opfattelser om disse "poler", hvor kassen på Mors tidligt skilte sig ud fra de øvrige på grund af ledelsens høje vægtning af frivilligheden.

Frivillighedsprincippet synes dog ikke umiddelbart at have svækket pensionsinteressen fra industriarbejdernes side. Men materialet skønnes her, som ved flere andre lejligheder, endnu for mangelfuldt til, at der kan drages de større konklusioner. Fra Nexø kunne man imidlertid godt 2 år efter foreningens oprettelse bekendtgøre, at i 1874 havde ca. 30 arbejdere straks tilmeldt sig, at alle vedblev at yde kontingent, og flere og flere kom til.²⁴ Desuden tilmeldte 51 ud af 60 arbejdere og 5 lærlinge sig straks samme år den oprettede kasse hos Christensen på Mors. Tallet var ifølge de lokale dagblade steget til ca. 60 og 100 ud af henholdsvis godt 100 og 250 ansatte i 1899 og 1903.²⁵

Tvangsprincippet hørte derimod til på B & W, Eickhoff og Bloch & Andresen. Det tvungne medlemsskab betød, at man ud fra de spredte B & W-kilder ved årsskiftet 1904 – 05 kan beregne, at lidt over 4000 ansatte har deltaget i stedets alderdomsforsørgelseskasse siden starten i 1872 – 73.

Allerede i 1875 kunne *Arbeideren* således glæde sig over de mange forsøg “der i de sidste Aar ere blevne gjorte paa ad forskjellig Vei at hidføre en tilfredsstillende Ordning” i forbindelse med alderdomsforsorgen.²⁶ *Danmarks Statistik* bekræfter i 1887 oplysningerne, idet det lyder: “Af Alderdomsforsørgelses-kasser findes der ikke faa, der ere virkelige Selvhjælpsforeninger, men der haves kun meget faa Oplysninger om deres Virken; i Almindelighed staa de i Forbindelse med Syge- og Begravelseskasser. Af Alderdomsforsørgelses-kasser, der ikke eller kun delvis ere frie Selvhjælpsforeninger, findes der mange, navnlig have flere af de større Aktieselskaber oprettet saadanne”.²⁷ Situationsbilledet antyder, at mange *forskellige* oprettelsesformer blev taget i anvendelse, og at de godt 70 opsporede kasser ikke må betragtes som nogen endegyldig opgørelse. Historikeren Georg Nørregaard skønnede imidlertid omkring 1930, at kassernes indsats var som en dråbe i havet i forhold til behovet. De forsikrede antal har i Danmark næppe udgjort mere end nogle tusinde, mener Nørregaard.²⁸ De lokale studier viser imidlertid i dag andre tendenser, især når medtages initiativerne i landsognene og købstæderne. Af større sammenslutninger skal blot nævnes Frijsenborgs 617 medlemmer samt “Jydsk Husmandsforenings” (26 kredse) 418 nydende og 245 ydende medlemmer i 1882.²⁹ Hertil kommer de mange mindre foreningers tilslutning, der i årene *inden* 1891 for hver enkelt lå på et par hundrede eller derunder.

Administration – ledelsernes engagement og kontrol

Efterhånden skulle organiseringen i arbejds-giver- og fagforeningerne komme, men endnu i

1870erne herskede normalt de patriarkalske forhold på de danske arbejdspladser. Dette afspejler sig bl.a. i de stedlige leders sociale ydelser. Handlingerne vakte ofte arbejdernes respekt. Fænomenet er f.eks. tydeliggjort i Palle Niensens bog om forholdene på Århus-bryggeriet “Ceres” gennem en legatoprettelse i 1881 til ældre, værdige medarbejdere. Respekten for ledelsen noteres, idet der i mange Ceres-arbejders hjem helt op omkring århundredeskiftet endnu kunne ses portrætter hængende af bryggeriejer Lars Chr. Meulengracht og hustru.³⁰ Som så ofte kom disse fonds- og legatstiftelser i forbindelse med en overgang til aktieselskab, et ejerskifte eller et jubilæum.

Selvom en ejer ikke direkte deltog i en virksomhedskasses oprettelse, deltog han tit – som jernstøberierne Chr. Martin Hess i Vejle og Johs. Jørgensen i Hobro³¹ – indirekte i den stedlige købstadskasses aktiviteter. Mange firmæjeres medvirken i alderdomsforsorgen var en naturlig fortsættelse af virksomhedernes egne opstartede selvhjælpsinitiativer i form af brugsforeninger som på “Lolland” og Allerup eller som sygekasser hos Rasmus Møller, Eickhoff og N.A. Christensen. Samme tendens viser sig også tydeligt ude blandt landdistrikternes store arbejdsgivere, godsejerne. I landbrugskredse siges og beregnes desuden helt åbenlyst eet hovedformål med kasserne: Fattighjælpsudgifterne skal holdes nede. Dette økonomiske islæt har formodentlig også luret blandt byens arbejdsgivere samtidig med, at den højere specialisering har krævet sin faste og solide stab af specialarbejdere.

Man ved, at kapringen af disse medarbejdere fra hinanden var udbredt i tekstilbranchen, hvorfor et af Tekstilfabrikantforeningens første mål i 1895 var at afslutte denne trafik.³² Hvilke hensyn der vejede tungest hos den enkelte lokale ledelse er meget uvis og individuel. Desuden må der aldrig ses bort fra den næstekærlige, medmenneskelige faktor i sagen evt. med baggrund i et personligt, religiøst arrangement. Ejerne skænkede adskillige gange store summer til de stedlige kirker, men om det var af lyst eller prestige kræver yderligere studier.

Som i dag var dannelsen af *pensionsfonde* tit det bærende element i den lokale aldersunderstøttelsesforening. En startkapital på mellem 500 – 2000 rigsdaler blev ofte skænket af firmaet, men med gaven kunne også følge betydelige rettigheder for ledelsen: Den skulle f.eks. give sit samtykke til evt. lov-ændringer. Den kunne råde over udskydelsesmuligheder i op til 1 mdr. på bestyrelsesbeslutninger, og den kunne i visse tilfælde føre et direkte tilsyn med en kasses arbejde.

Ledelsernes kontrolengagementer afspejler sig desuden i valg af egne 1 – 2 udpegede mænd til bestyrelsesposterne. De udvalgte var at finde blandt ældre, trofaste medarbejdere, som oftest formanden, værk- eller regnskabsføreren. Igen en allerede meget anvendt metode i godsejerkredsens brug af loyale godsinspektører, forpagtere og skovridere. Indirekte kunne firmaets tilsyn med den stedlige aldersunderstøttelseskasse også ske via den lokale borger-, industri – eller håndværkerforening, som det ses at have været tilfældet i Kolding, Ringsted og Aarup.³³ Generalforsamlingen var ellers udadtil normalt den højeste myndighed. Heri fremlagdes regnskabet og årsberetningerne. Desuden valgte forsamlingerne de almindelige 5 – 7 mand store bestyrelser, hvis daglige arbejde hovedsageligt bestod af regnskabs- og protokolføring samt at holde medlemslisterne à jour.

Finansiering

Ejernes finansielle tilskud var en væsentlig faktor – for nogle foreninger var det endda den eneste og altafgørende – men ellers hvilede økonomien overvejende på: Renteindtægterne fra tilmeldingsindskuddene, de løbende arbejderkontingenter, tilskuddene fra andre allerede grundlagte selvhjælpsforeninger samt fra frivillige gaver og mulktter. Sammensætningen af den enkelte kasses indtægter var meget individuel, hvilket var forventet – jf. uddraget fra *Danmarks Statistik* i 1887. Mens finansieringen hos Møller & Jochumsen hovedsagelig blev overladt til de ansatte selv, så hvilede Bloch & Andresens kasse alene på

ejernes ugentlige tilskud. Blandt disse “yderpunkter” svarede Allerup og Bierfreund ydelser i størrelsesordenen med de ansattes, hvori mod Asmussen i Fåborg “nøjedes” med årlige bidrag som 5 medarbejders.³⁴ Hvor der var tale om kontingenter fra arbejderne og arbejdsgiverne, skete afregningen normalt ved forudbestemte ugentlige beløb på 2 – 8 skilling. Fra Sonne & Sode ved Nexø meddeles dog om betydelige, højere arbejderbidrag, idet “Omtrent 30 Arbejdere meldte sig strax som Deltagere i denne Alderdomsforsørgelseskasse, og det ikke med det mindste Bidrag, men de fleste med 33 a 50 Øre, nogle endog med 1 Kr. ugenligt”.³⁵

Mere utraditionelle finansieringskilder forekom imidlertid også, idet Hornung & Møller gav 2 rigsdaler til medarbejdernes aldersforsorg for hvert fuldført instrument siden 1. juli 1850.³⁶

Desuden opstod og virkede tidens sociale hjælpekasser ofte i nær tilknytning til hinanden. Derfor kanaliseredes der tit midler mellem disse indbyrdes, ganske som det var tilfældet på Eickhoff og Allerup, hvor finansieringen af aldersforsørgelseskasserne også skete via tilskud fra firmaernes eksisterende sygekasser.

Endelig skal opmærksomheden rettes mod aldersforsørgelseskassen på B & W, landets største arbejdsplads, idet foreningens økonomiske grundlag udskilte sig væsentligt fra ovennævnte eksempler.

Godt 42.000 kr. af virksomhedens udbytte i 1872 – 73 udgjorde fundamentet. Herefter bestod indtægterne af en årlig henlæggelse på mindst 2 1/2 % af beløbet, der i det pågældende driftsår var udbetalt for arbejde i selskabets tjeneste. Akkordoverskuddet, som arbejderne ved misligholdelse af akkorden havde tabt kravet på, blev medregnet foruden lejeindtægterne fra marketenderierne på Christianshavn og Refshaleøen.³⁷

Pensionsbestemmelser – krav og kriterier

Forblev tilslutningen og økonomien tilfreds-

stillende, var der efterhånden mulighed for, at den enkelte industriarbejder ville kunne komme til at forsøde sin tilværelse i alderdommen. Dog skulle de mest almindelige kriterier som *værdighed, påvist trang, stabilitet i arbejdet og en nærmere fastsat aldersgrænse* være opfyldt, inden en pensionsydelse kunne tilkendes ansøgeren. Prioriteringen af de enkelte krav var meget individuel. Ved uddelingen på Eickhoff vejede værdigheden og trangen tungere end alderen eller længste arbejdstid på stedet. Derimod lyder det ifølge Møller & Jochumsens love, at ved ansøgningers bedømmelse skulle den længste uafbrudte arbejdstid give forret til understøttelse.

Enhver arbejdsgivers ønske om en stabil, trofast fremtoner i de enkelte virksomhedskassers konsekvente bestemmelser om længden af åremålet i firmaets tjeneste, inden pensionsydelsen under normale omstændigheder kunne bevilges. 10 år var som i andre af landets alderdomsunderstøttelseskasser ikke et unormalt krav. Dette ses da også at have været tilfældet hos Møller & Jochumsen, Biefer- freund, Allerup, B & W og Bloch & Andresen. Betydelige udsving var dog ikke sjældne. 5 år var mere almindeligt hos Christensen på Mors, mens Eickhoff krævede 15 og pianofortefabrikken Hornung & Møller hele 20 på hinanden følgende års tjeneste. Her var et centralt angrebepunkt for socialisterne. De anså bestemmelserne for at være en direkte stavnsbinding af arbejderne eller en måde at fastholde disse på til en lav løn under henvisning til den hjælp, kasserne bød dem. Generelt advarede socialisterne derfor mod alderdomsforsørgelseskassernes oprettelse. De advarede arbejderne på det bestemteste imod at indtræde, da det var en fælde for arbejderklassen, alene med det formål at stikke blå i arbejderens øjne. Det gennemgående træk i fortidens ellers ret hårde bestemmelser overfor de mindre- midlede, svage grupper (børn, enker og handicappede) var, at der herhjemme ofte blev holdt en dør på klem, for at der kunne bevilges helt ekstraordinære ydelser. Tendensen fortsatte i virksomhedskassernes daglige arbejde. Ifølge Bloch & Andre-

sens love hedder det, at i de første 5 år kunne ingen ydelse tilståes undtagen netop i ekstraordinære tilfælde. Skønsprincippet var som altid dengang i højsædet.

Før pensionen kunne erhverves, måtte der også tit opnås en fastsat aldersgrænse – eksempelvis 55 år hos Møller & Jochumsen. Arbejdet med landets alderdomsforsørgelseskasser viser tydeligt, at vi befinder os i en periode præget af *eksperimenter*, idet pensionsaldrer mellem 50 og 70 år optræder meget forskelligt fra egn til egn. Opfyldte ansøgeren endelig de mange fremførte bestemmelser, blev spørgsmålet om ydelsens størrelse centralt. Dette spørgsmåls afgørelse udtrykkes klart hos Eickhoff, da firmaet alene traf den endelige afgørelse om hvor meget og hvem, der burde understøttes. Fordi ledelsen hos Bloch & Andresen alene gav tilskud til kassen, er bestemmelsen her identisk, men ellers var det normalt bestyrelsernes job at bestemme årets pensionsnydere. Interessenterne kunne dog også som hos Allerup tages med på råd, ganske som virksomhedens egen sygekasselæge.

Et af datidens allerstørste pensionsproblemer var beregningsmetodernes stabilitet, idet brugen af sandsynlighedsberegning og statistik endnu var minimal. Justeringer og afviklinger af allerede eksisterende foreninger var derfor ikke et sjældent syn. Beregningsproblemet afspejler sig tydeligt hos Møller & Jochumsen. Som oprindeligt anslået kunne renterne af grundkapitalen endnu omkring 1884 dække pensionsudbetalingerne. 15 år senere måtte imidlertid 3/4 og i 1909 endda hele medlemsbidraget inddrages for at opnå en tilfredsstillende pensionsdækning. Afgørelserne medførte betydelig debat. Eksemplet med den mangelende likvide kapital kunne dog helt undgås, hvis man overlod problemerne til andre. Tobaksfabrikant Søren Wedege Bruun valgte denne fremgangsmåde overfor sine arbejdere, idet han i 1875 for en del af disse, nemlig 37, foretog indskud i den københavnske "Livrente- og Forsørgelsesanstalt af 1871".³⁸

Typografernes forenede Hjelpekasser.

Virksomheden.	1898.	1901.	1904.	1907.	1910.	1914.
Medlemsantal	302	349	318	354	421	319
Tærf Mandfolk	317	335	330	327	375	351
— Fæstetjenere	92	83	84	86	96	88
Årlig Indtægt i Kr.	3391	3374	3402	3488	3490	3465
Årlig Udgift i Kr.	3800	3379	3013	3188	3030	2818
Tærf til Alderdomsforørgelses- — Bøgehjælp	1117	1103	1203	1344	1318	1370
— Bøgehjælp	1205	1107	987	891	646	711
— Bøgehjælp	53	85	12	105	86	131
— Begrænsningshjælp	410	637	590	590	600	900
— Udgang. for Arbejdsløse	33	42	40	30	33	41
— anden Understøttelse	125	174	183	182	214	198
— Administration	137	119	119	119	120	127
Opbeholdt Kapital	30237	30726	30716	30847	31443	32034
Antal af månedlige Pensionister	15	19	20	21	20	17
— Mandlige	11	12	13	13	14	14

Typografernes forenede Hjelpekasse.

Regnskabsoversigt: 1859 – 1864.

Enhver københavnsk typograf (ikke over 30 år) kunne mod et månedligt bidrag af 5 mk. blive optaget som medlem. Det samme gjaldt for ægtefællen (ikke over 40 år) mod månedlig 2 mk.. Sidstnævnte ydelse gav imidlertid kun adgang til begravelses- og alderdomshjælpen.

Hjelpekassen betegnes i samtiden, som en af de bedst udviklede og mest velstående kasser herhjemme.

Pension udbetaltes fra 58. år med 3 mk. til 8 mk. 4 sk. ugentlig (omregnet i kr.: ca. 52 – 143 kr. årligt) alt efter medlemsskabets varighed og skønnet uarbejdsdygtighed.

Kilder: Paril Burmeister, *Om Syge- og Alderdomsforørgelseskasser*, 1867s. 98 – 99.

F.F.Ulrik, *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, 1867, s. 80.

Pensionsstørrelser – chancen for sammenligninger

Det er påfaldende, at der i de spredte foreningskilder optræder 2 identiske max-årsydelser:

100 kr hos Bierfreund (1872), S.W.Bruun (1875), Møller & Jochumsen (1884, 1909).

312 kr hos Allerup (1873), Bloch & Andersen, mandlige arbejdere (1888).

Max-satsen for sidstnævntes firmas kvindelige arbejdere og *enker* var derimod 208 kr.

Trods tids- og lokalitetsforskellene viser løbene umiddelbart, at en koordinering kan have eksisteret, men endnu har dette ikke kunnet påvises.

Desuden er beregningsmetoderne anvendt i forbindelse med B & Ws månedlige, livsvarelige livrente interessante: Efter de anførte 10 års tjeneste udgjorde pensionen mindst 5 ugers løn, gradvis stigende til efter 40 års tjeneste, mindst 26 ugers løn. Hos N.A.Christensen pointeres det derimod, at pensionen ikke måtte være højere, end at denne – sammenlagt med den fortjeneste nyderen havde i eller udenfor fabrikken – udgjorde 3/4 af den løn, han hvert år fik udbetalt, 10 år før han begyndte at modtage sin understøttelse.

Igen viser de få eksempler (trods visse koordineringstendenser), at forholdene på de enkelte virksomheder, som her i forbindelse med pensionsberegningen, var meget individuelle. Men samtidig åbnes der op for en mere nøjagtig viden om, hvad datidens ældre kunne opnå i støtte både før og efter reformen i 1891, idet kilder som f.eks. fattigvæsenets forhandlingsprotokoller i det store og hele bortfaldt med landkommunalloven af 1867.³⁹

Artiklen giver ikke plads til de større slutninger, men visse træk fremtoner alene ved to sammenligninger: Den første er mellem de medtagne virksomhedspensioner og de tidligere udbetalinger fra "Typografernes forenede Hjelpekasse". Omregnet i kr. lå den københavnske hjelpekasses satser i tiden 1859 – 64 på 52 – 143 kr. årligt. I begyndelsen af 1870erne har industriarbejderen på enkelte arbejdspladser altså kunnet opnå et væsentligt højere max.-pensionsbeløb!

Den anden hviler på de løbende oplysninger over 1891-lovens afstedkomne udbetalinger. I 1894 – få år efter lovens ikrafttræden – viser en opgørelse, at ca. 62 % af de alderdomsunderstøttede fik udbetalt under 100 kr. årligt, ca. 26 % fik mellem 100 – 150 kr., mens kun godt 12 % modtog over 150 kr.⁴⁰ 1894-gennemsnittet blev ca. 95 kr. årligt.⁴¹

Max.-pensionsydelse 208 og 312 kr. (1873, 1888) har ligget på et topniveau i forhold til ydelserne *efter* 1891!

Hertil skal tilføjes, at den samtidige årsløn for landarbejderne (på egen kost) udgjorde ca. 500 kr., mens den for den lavestlønnede ufaglærte byarbejder kunne ligge på godt 600 kr..⁴²

Selvom de omtalte pensionsberettigede arbejdere på deres ældre dage kunne opnå en pæn ydelse i forhold til andre jævnaldrende, så var der for mange alligevel langt til en blot tilnærmelsesvis fyldestgørende alderdomsforsørgelse. Adskillige ansvarlige frygtede imidlertid, at pensionssatserne blev hævet. Omkostningerne ville i så fald stige, konkurrenceevnen svækkes, og produktionen falde med bl.a. en øget arbejdsløshed til følge. Derfor indskrænkede man i de fleste tilfælde bestræbelserne omkring en mulig løsning af alderdomsspørgsmålet til kun at være en større eller oftest en mindre hjælp på de gamle dage. Almindeligvis regnede man dengang også med, at en ældre medborger kunne have en lille biindtægt. Man bør ikke glemme, at det var en udbredt holdning i datiden, at ældre havde bedst af at leve et mådeholdent liv.⁴³

Datidens ringe støttemuligheder uden for fattigvæsenet betød, at fattighjælp og anbringelse på fattiggårde ofte var den eneste overlevelsesmulighed for adskillige ældre. Dette gjaldt ikke mindst for 1800-tallets enker og ældre ugifte kvinder, idet disse var en yderst ringestillet befolkningsgruppe, både i den fattige del af befolkningen og i borgerskabet. Dette vidner oprettelsen af en række stiftelser, friboliger og legater om. Især borgerskabet opbyggede mange hjælpeforanstaltninger i forsøget på at sikre alderdommen for enlige kvinder af deres egen stand.

Det er i den forbindelse interessant, at "De forenede Kommuners Alderdomsforsørgelseskasse"s eksisterende brevkopibøger i 1882 indeholder en henvendelse fra "Dansk Kvindesamfund".⁴⁴ "De forenede Kommuner..."s oplysninger og erfaringer ønskedes også inddraget til en drøftelse i "Dansk Kvindesamfund" om en oprettelse af en alderdomsforsørgelses-

kasse specielt for landets arbejdende kvinder, men bestræbelserne blev hurtigt stillet i bero.⁴⁵

Kassernes afvikling

Virksomhedskassernes pensionsudbetalinger er fortsat langt op i vort århundrede. Møller & Jochumsens i Horsens blev f.eks. først nedlagt i 1958 med udbetalinger frem til 1962. De udstedte love tog som regel højde for en evt. afvikling af foreningerne. Skulle firmaet ophøre, overgå til aktieselskab eller kassens virke blive overflødiggjort på anden måde, viser 3 afviklingsprocedurer sig at have været karakteristiske:

1. Virksomheden sikrede sig på forhånd sine indskudte værdier.
2. Der oprettedes en lokal stiftelse for ældre arbejdere. Klausul tilføjedes ofte, at så længe der levede understøttelsesberettigede fra virksomheden skulle disse have retten til først at komme i betragtning.
3. Endelig kunne kassens virke ønskes fortsat under offentligt tilsyn via sogne- eller byrådet.

Afsluttende bemærkninger

En ændret holdning i landbrugskredse gennem 1880erne til statsindblanding i sociale spørgsmål har hidtil spillet en central rolle, når der ønskedes en forklaring på gennemførelsen af "Alderdomsunderstøttelsesloven af 9. april 1891".⁴⁶

Desuden er det en udbredt opfattelse, at det for samfundets top var af strategisk betydning at få taget vinden ud af sejlene på socialisternes fornyede fremgang herhjemme i begyndelsen af 1880erne. Fremgangen begyndte nu også for alvor at vise sig i landdistrikterne.⁴⁷

Derimod er tesen om, at der er en sammenhæng mellem industrialiseringen og de store socialreformer (1891 – 1907) inkl. den danske alderdomslovgivnings oprindelse blevet tillagt mindre betydning. Dette skyldes ikke mindst en anvendelse af Svend Aage Hansens forskning, der fastsætter industrialiseringens gen-

nembrud til 1890'erne – modsat tidligere fra midten af 1850'erne eller først i 1870'erne.⁴⁸ Herom skrev Signild Vallgård (1987): “Det er sandsynligvis rigtigt, at det var forholdene på landet og lønarbejdets udbredelse generelt, som gjorde spørgsmålet aktuelt, og det er vel den vigtigste iagttagelse. Men med tanke på, hvor omdebatteret periodiseringen af den danske industrialisering er, havde det været nærliggende at tage stilling til den, inden man helt afviser, at der findes en sammenhæng mellem industrialisering og sociale reformer”.⁴⁹

Min undersøgelse viser imidlertid, at der allerede i industriens betydelige vækstperiode først i 1870'erne blev igangsat, og i årene herefter arbejdet med flere, meget individuelle pensionsordninger rundt om på landets arbejdspladser. I løbet af 1870 – 80'erne blev der på den måde indhøstet værdifulde erfaringer blandt de magthavende klasser og lag i byerne (og på landet) til senere anvendelse, når lejligheden bød sig. Dette kunne vel tænkes at være i tiden omkring 1891- lovens tilblivelse! Man kan således ikke helt på forhånd afvise, at der også findes en sammenhæng mellem industrialiseringen og socialreformerne.

Selvom de stiftede aldersforsørgelseskasser ofte kun havde et mindre medlemsantal og dækningsområde, så peger alt på, at Georg Nørregaards skøn (1931) bør sættes højere.

Den større tilslutning, chancen for at indhente ny viden omkring pensionerne og de i praksis indvundne erfaringer er alle vigtige incitament for, at aldersforsørgelseskassernes historie må blive taget mere alvorlig i forskningen fremover.

I forsøget på at bremse op for socialisternes fremgang er de privates iværksættelse af sociale reformer i 1870'ernes begyndelse endvidere meget lig med tendenserne fra starten af 1880'erne. Den sociale reaktion kom i virksomhederne og købstæderne (f.eks. med opførelsen af aldersfriboligerne).⁵⁰ Reaktionen sås imidlertid allerede i tiåret forud i de godsdominerede områder med deres store koncentration af landarbejdere. Socialisterne havde her gode chancer for at hverve nye tilhængere, fordi, som *Gyldendal og Politikens*

Danmarkshistorie (1990) gør opmærksom på: De, som havde lagt øret til jorden og hørt græsset gro, kunne allerede i 1860'erne forudse, at socialismen ville komme til Danmark. Det sociale pres fra underklassen kunne blive en trussel.⁵¹

Alene tilslutningen i 1875 af 90 godsejere til den landsdækkende “De forenede Kommuners Aldersforsørgelseskasse”⁵² tyder på, at såvel 1870'ernes godsejere som byernes borgerskab fulgte den tidlige socialistforskrækkelse mere end blot “opmærksomt” som nævnt af Iver Hornemann Møller (1992). Forinden skriver denne: “Alligevel har truslen nedefra, og dermed behovet for via social lovgivning at forsikre sig derimod været så overskuelig for de magthavende klasser, lag, politiske grupperinger og embedsmænd, at de i 1870'erne uden at ryste på hånden har kunnet tillade sig at se bort herfra”.⁵³ *Dette gælder nok forsikringen via den officielle, sociale lovgivning, men hvad der derimod blev indledt af forsikring via de private og decentrale initiativer, har artiklen forsøgt at give et indblik i – ihvertfald når det gælder omsorgen for datidens ældre industriarbejdere.*

Noter

1. Eks. Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig – Skøn og ret i den tidlige aldersforsorg 1891 – 1922*, Gentofte 1994.

Den Jyske Historiker: *Filantropi – mellem almisse og velfærdsstat*, Århus 1994, no. 67.

2. Eks. Jørn Henrik Petersen: *Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling I, Oprindelsen*, Odense 1985.

3. Eks. *Lolland – Falsters Stiftstidende* 16. 2. 1881.

Artikel skrevet i anledning af Saxkjøbing Arbejderes Syge- og Aldersforsørgelses – Forenings oprettelse 1. jan. 1872.

4. Eks. Jens Boel: *Husmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848 – 1875*, Odense 1985, s. 119.

Jf. Jørgen la Cour: *Tidsskrift for Landøkonomi*, 1872, s. 505.

Ivar Hornemann Møller: *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, Gylling 1992, s. 97. “Derimod kneb det med oprettelse af aldersforsørgelseskasser”.

5. Annette Østergaard Schultz: Solidariteten – det socialistiske svar, *Den Jyske Historiker* 67 / 1994, s. 63 note 2.

6. Cordt Trap: *Statens Stilling til ubemidlede Alderdomsforsørgelse*, Kbh.1892, s. 1 – 2.
7. Paril Burmeister: *Om Syge- og Alderdomsforsørgelseskasser*, Kbh. 1867, s. 117 – 121.
8. Eks. C.Funder og P.C.Garde: *Om gjensidige Understøttelsesforeninger i Sygdom og Alderdom*, Kbh. 1867, s. 32 f..
- De engelske "samfund" støttede syge, svage, gamle, enker, forældreløse børn samt tankerne bag ejerboliger til ældre medborgere. "Samfundene" havde ofte besynderlige navne som "De underlige Fyre", "De fredelige Duer", "Den rette Vej". De tidligste opstod i London 1703 og som en følge af Dronning Annas charter af 1706. Udbredelse 1863: Godt 20.000 indregistrerede "samfund", formue ca. 220 mill. rd., medlemstal ca. 6. mill..
9. *Arbeideren*, Alderdomsforsørgelser, 1875, s.26.
10. *Arbeideren*, Hvad kan der gøres for at forbedre Fabrikarbejdernes Stilling ? 1875, s.121.
11. *Arbeideren*, Alderdomsforsørgelse for Arbejdere ved Delagtighed i Forretningsudbytte, 1875, s.149.
12. *Arbeideren*, Husholdningsforeninger som Spare – og Alderdomsforsørgelsesanstalt, 1870, s.5 – 6.
13. Jørn Henrik Petersen: *Den danske alder...*, Odense 1985, s.77.
14. Tyge Krogh: Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet. *Den Jyske Historiker* 67 / 1994, s. 15.
15. Finn Andersen: Konferensspeciale: *Bær hverandres byrde... Studier i Diakonhøjskolens historie og virke 1920 – 1990*, Århus 1991, bind 1 – 2.
- Udgangspunkt til påvisningen af diakonkredsens nære forbindelser til flere alderdomsforsørgelseskassers oprettelse i landsognene.
16. Finn Andersen: *Bol og By*, 1996: 2. Tema: Godssystemer. Godsejerne og næstekærligheden, s. 94-112.
17. Finn Andersen: Konferensafhandling: *Foreningen til Understøttelse af gamle Huusmænd og Indsiddere samt Huusmænd og Indsidderes Enker og uforsørgede Børn – dens historie og virke på Frijsenborgegnen ca. 1849 – 1883*, Århus 1992, 2 bind.
18. Finn Andersen: Artiklen noterer resultater fra Ph.D.-projektet *Alderdomsunderstøttelseskasserne i de danske landsogne, købstæder og virksomheder, ca. 1846 – 1914*. Århus.
19. N.H.Frandsen (red.): *Foreningsarkiver fra Frederiksborg Amt*, 1984.
20. Ang. året 1872. Richard Willerslev: *Studier i Dansk Industrihistorie 1850 – 1880*, Kbh. (1952) 1978, s. 154, 174 – 77. Ang. årene 1874 – 75. Ole Hyldtoft m. fl.: *Det industrielle Danmark 1840 – 1914*, Herning 1981, s. 172. Ang. året 1882. Jørgen Burchardt: *Provinsindustri. Arbejdspladser på Fåborg-egnen de sidste 100 År*, Faaborg 1984, s. 18.
21. Indfaldsvinkler: Biografier og artikler fra *Erhvervshistorisk Årbog*, f.eks. Flemming Mikkelsen: Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, 1980, s.62 – 136. Hanne Holmboe. Kaad og Jesper Nordentoft: *Jernstøberierne i Århus 1841 – 1895. Vækst og ejerforhold*, 1985, s. 117 – 59.
22. Eks.pastor Hans Chr.Sonnes fætter kaptajn, landstingsmand Ole E. Sonne, medstifter af den kombinerede brugs- og alderdomsforsørgelseskasse samt stenhuggeriet Sonne & Sode, Nexø. *Arbeideren*, En Husholdningsforening og Alderdomsforsørgelseskasse, 1875, no.25 og Arbejderforeninger paa Bornholm, 1876, s.34. *Bornholmske Samlinger*, Rønne 1985, 11 rk., 18 bd., s.38.
23. *Arbeideren*, En Henstilling til Foreninger, der arbejder for Oprettelsen af Alderdomsforsørgelsesforeninger, 1874, s.187.
24. *Arbeideren*, Arbejderforeninger paa Bornholm, 1876, s.34.
25. *Morsø Avis* 27. 4. 1893 og *Morsø Folkeblad* 2. 5. 1899 + 25. 4. 1903.
26. *Arbeideren*, Alderdomsforsørgelser, 1875, s.26.
27. V. Falbe-Hansen og Will. Scharling: *Danmarks Statistik*, Kbh..1887, bind 2, s.769.
28. Georg Nørregaard: Organisationsforsøg blandt landarbejdere. *Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, (1931) ny udgave 1980, s. 70.
29. Jf. arkivmaterialer: Grindsted, Sdr. Omme, Hammel, Frijsenborg godsarkiv og Det kgl. Bibliotek (småtryk).
30. Palle Nielsen: *En arbejderfamilie i Århus omkring 1895-1930*, Århus.1982, s.26-28.
31. Jf.arkivmaterialer: Vejle Arbejderforening og Alderdoms – Understøttelsesfonden for Hobro Commune.
32. Jesper Ewald (red.): *Bloch og Andresen gennem hundrede år, 1847 – 22. maj – 1947*, Kbh. 1947, s. 20.
33. Jf. arkivmaterialer: Alderdoms-Foreningen i Kolding (1860), Fondet til Understøttelse for værdige gamle Trængende i Ringsted og Aarup Alderdomsforsørgelses- og Hjælpeforening.
34. *Arbeideren*, En Alderdomsforsørgelseskasse, 1872, s.69 + 1874, s. 19. Per Boje: *Odense Bys historie. Moderne tider 1868-1914*, Odense.1985, s.182-83.
35. *Arbeideren*, Arbejderforeninger paa Bornholm, 1876, s.34.
36. F.F.Ulrik: *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, Kbh. 1867, s.80.
37. *Arbeideren*, Alderdomsforsørgelser, 1875, s.26.
38. *Arbeideren*, Alderdomsforsørgelse for Arbejdere, 1875, s.123.
39. Jørn Henrik Petersen med opponenterne Erling Olsen og Tage Kaarsted: Danmarks første alderdomsforsørgslov fra 1891, *Historie*, XVI. Århus 1985-87, s.258 + 268. Harald Jørgensen: *Studier over det*

offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede, Kbh. 1940, s.313-14.

40. Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig....*, Gentofte 1994, s.62.

41. Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig....*; Gentofte 1994, s.66.

42. Nete Balslev Wingender: *Gammel og fattig....*, Gentofte 1994, s.62 note 53. Jf. Statistiske Meddelelser, 4 rk., 5 bd., 8 hf., 1897.

43. Henning Kirks studier i fag- og populærlitteraturen. Præget af moralske forskrifter med dyb forankring i antikkens filosofi og lægevidenskab kombineret med 1700-tallets fordringer om et mådeholdent liv. *Da alderen blev en diagnose*, Kbh. 1995, s.227.

44. Jf.arkivmateriale: Sparresholm Godsarkiv.

45. Kvindehistorisk Samling. Århus. *Forhandlingsprotokol*, 1876-84, s.61-63.

46. Efterfulgt af lov ang. syge- (1892), ulykkes- (1898) og arbejdsløshedsforsikring (1907). Jørn Henrik Petersen: *Den danske alder....*, Odense 1985, sammenfatning 2, s. 65-66.

47. Debatten omkring Socialdemokratiets og socialistforskraekkelens indflydelse se f.eks.: *Historie*, XVI, Århus 1985-87, s.263-64.

48. Ole Hyldtoft: *Det industrielle Danmark 1840-1914, 1981*, s.39-40.(Jf. P.Munch: efter 1870, Rich. Willerslev: ca. 1855-1872, og Svend Aage Hansen: 1890erne).

49. Signild Vallgård anmeldelse af Jørn Henrik Petersen: *Den danske alder....*, Odense 1985. *Historisk Tidsskrift*, 1987, 15 rk., 2 bd., 1 hft., s. 144-45. Citat: dansk oversættelse.

50. Eks.:Foreningen til Opførelse af Alderdoms-Friboliger i Kbh., Århus, Odense og Ålborg samt lignende initiativer taget af f.eks. B & W, C.M. Hess og N.A. Christensen.

51. *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Kbh. 1990, s. 171-221.

52. *Betænkning afgiven til Indenrigsministeriet*, 1875, s.54-59. Sparresholm Godsarkiv.

53. Ivar Hornemann Møller: *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, Gylling. 1992, s.82.

Litteraturliste

Der er til artiklen inddraget kildemateriale i form af love, forhandlings-, ugeløns-, kasse- og hovedbøger, indbetalingslister, korrespondance m.m. fra følgende arkiver:

Aarup Kommunes Lokalhistoriske Arkiv. Bornholms Centralbibliotek. Byarkivet i Horsens. Byhistorisk Arkiv i Vejle. Det Kgl. Bibliotek (småtryk). Erhvervs

arkivet (Allerup, B & W, Eickhoff). Faaborg Kulturhistoriske Museer. Frijsenborg Godsarkiv, Landsarkivet for Nørrejylland. Hammel Lokalhistoriske Samling. Kvindehistorisk Samling i Århus. Lokalhistorisk Arkiv for Fredericia og Omegn. Lokalhistorisk Arkiv i Grindsted. Midtsjællands lokalhistoriske Arkiv i Ringsted. Morsø Lokalhistoriske Arkiv. Saksøbing Lokalhistoriske Arkiv. Slægts- og lokalhistoriskforening i Sdr. Omme. Sparresholm Godsarkiv, Landsarkivet for Sjælland, Lolland – Falster og Bornholm. Stadsarkivet i Kolding. Sydhimmerlands Museum i Hobro.

Fremstillinger

Andersen, Finn: *Bær hverandres byrde... Studier i Diakonhøjsskolens historie og virke 1920 – 1990*, Århus 1991, bind 1 – 2.

Andersen, Finn: *Foreningen til Understøttelse af gamle Huusmænd og Indsiddere samt Huusmænd og Indsidderes Enker og uforsørgede Børn – dens historie og virke på Frijsenborgegnen ca. 1849 – 1883*, Århus 1992.

Boel, Jens: *Huusmænd og landarbejdere i Danmark ca. 1848 – 1875*, Odense 1985.

Boje, Per m. fl.: *Odense Bys historie. Moderne tider 1868 – 1914*, Odense 1985.

Burchardt, Jørgen: *Provsindustri, Arbejdspladser på Fåborg-egnen de sidste 100 År*, Faaborg 1984.

Burmeister, Paril: *Om Syge- og Alderdomsforsørgelses-kasser*, Kbh. 1867.

Ewald, Jesper (red.): *Bloch og Andresen gennem hundrede år, 1847 – 22. maj – 1947*, Kbh. 1947.

Funder.C.& Garde.P.C.: *Om gjensidige Understøttelsesforeninger i Sygdom og Alderdom*, Kbh. 1867.

Hansen, Svend Aage: *Økonomisk vækst i Danmark*, Kbh. 1977, bind 2.

Hyldtoft, Ole m. fl.: *Det industrielle Danmark 1840 – 1914*, Herning 1981.

Jørgensen, Harald: *Studier over det offentlige fattigvæsens historiske udvikling i Danmark i det 19. århundrede*, Kbh. 1940.

Kirk, Henning: *Da alderen blev en diagnose. Konstruktionen af kategorien alderdom i 1800-tallets lægelitteratur. En medicinsk – idehistorisk analyse*, Kbh. 1995.

Mousten, Leif: *Identitet og udvikling*, Hellerup 1990. Møller, Ivar H.: *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, Gylling 1992.

Nielsen, Palle: *En arbejderfamilie i Århus omkring 1895 – 1930*, Århus 1982.

Olsen, Olaf (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie*, Kbh. 1990, bind 11.

Petersen, Jørn Henrik: *Den danske aldersforsørgelseslovgivnings udvikling I, Oprindelsen*, Odense 1985.

Trap, Cordt: *Statens Stilling til ubemidlede Aldersforsørgelse*, Kbh. 1892.

Ulrik, F.F.: *Arbejderforeninger til gjensidig Hjælp*, Kbh. 1867.

Willerslev, Richard: *Studier i Dansk Industrihistorie 1850 – 1880*, Kbh.(1952) 1978.

Wingender, Nete Balslev: *Gammel og fattig – Skøn og ret i den tidlige aldersforsorg 1891- 1922*, Gentofte 1994.

Anmeldelser, artikler, statistik

Andersen, Finn: *Bol og By*, 1996:2. Godsejerne og næstekærligheden, s. 94-112.

Falbe – Hansen, V. & Scharling, Will.: *Danmarks Statistik*, Kbh. 1887, bind 2.

Jensen, H.P.: *Granit – Industriens Udvikling paa Bornholm, Bornholmske Samlinger*, Rønne 1985, 11 rk., 18 bd., s. 37 – 48.

Kaad, Hanne H. & Nordentoft, Jesper: *Jernstøberierne i Århus 1841 – 1895, Erhvervshistorisk Årbog*, Århus 1985, s. 117 – 59.

Krogh, Tyge: *Filantropibegrebet mellem næstekærlighed, liberal politik og solidaritet, Den Jyske Historiker*, 67 / 1994, s. 7 – 16.

Mikkelsen, Flemming: *Industrielle foretagere i Odense omkring 1870, Erhvervshistorisk Årbog*, Århus 1980, s. 62 – 136.

Nørregaard, Georg: *Organisationsforsøg blandt landarbejdere, Bidrag til Arbejderklassens og Arbejderspørgsmaalets Historie i Danmark fra 1864 til 1900*, (1931) ny udgave 1980, s. 59 – 202.

Olsen, Erling m.fl.: *Danmarks første aldersforsørgslov fra 1891, Historie*, XVI, Århus 1985 – 87, s.246 – 70.

Schultz, Annette Østergaard: *Solidariteten – det socialistiske svar, Den Jyske Historiker*, 67 / 1994, s. 61 – 80.

Statistiske Meddelelser, 4 rk., 5 bd., 8 hf., 1897.

Vallgård, Signild: *Anm. af J.H.Petersens Den danske alder...*, Odense 1985, *Historisk Tidsskrift*, 1987, 15 række., bind 2, hæfte 1, s. 142 – 48.

Bibliografier, dagblade, tidsskrifter

Amtsregistranterne, "Sammenslutningen af Lokalar-kiver" (SLA).

Arbejderen, Foreningen "Associationen", 1868 – 76, årgang 1 – 9.

Lolland – Falsters Stiftstidende 16. 2. 1881.

Morsø Avis 27. 4. 1893.

Morsø Folkeblad 2. 5. 1899 og 25. 4. 1903.

Tidsskrift for Landøkonomi, 1872.

Århus Stiftstidende 29. 5. 1995.

Abstract

Finn Andersen: Old age provision in Danish firms 1870-1875, *Arbejderhistorie* 1/1997 p. 18-33.

Today's many self-help initiatives – amongst other things in the form of pension arrangements – have since the mid-1980's resulted in a growing interest in the history of philanthropy and help for the aged.

The article is based upon an investigation of the work carried out by Danish old age provision funds in the 1870's and 1880's, with particular attention given to the arrangements at some of the most important industrial firms of the past. The article focuses on the congruence between the progress of the socialist movement in this country in the beginning of the 1870's with the growth in the social initiatives undertaken by some of the most influential industrial owners and limited companies.

The initiatives meant that there had been many decades of experience which could be utilised when Denmark got its first old age provisions law in 1891.

Mag. art. Finn Andersen, Ndr. Strandvej 89, 8240 Risskov. (86-174265).

Ph.D-studerende, historie, Aarhus Universitet 1994 – 1997.